

Микола Омельченко

НАГОРОДНА СИСТЕМА ОСВІТЯН В УКРАЇНІ (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

Подальший розвиток історичної науки в цілому неможливий без ґрунтового вивчення всього розмаїття джерел: документальних, зображальних історіографічних, масових тощо.

В свою чергу, введення в науковий обіг масиву документів, пов'язаних з розробкою окремих проблем тієї чи іншої галузі спеціальної історичної дисципліни, збагачує історичну науку, по-перше, новим фактичним матеріалом, по-друге, вдосконаленням методів і прийомів видобування з них історичної інформації.

До таких історичних джерел належить й нагородна система освітан України та матеріали до неї, які є невід'ємною, складовою СІД – фалеристики, що вивчає комплекс фалеристичних пам'яток. Ордени, нагороджувальні медалі, почесні грамоти, знаки відзнаки, значки, нагороджувальні жетони, нагородні документи та матеріали нагороджувальної статистики – цінне історичне джерело для вивчення соціально-політичних відносин, матеріальної та духовної культури, символіки, мистецтва та інших сфер життя.

Розробка проблем нагородної справи в Україні, в цілому історія нагородотворення в контексті світової фалеристичної спадщини в сучасних умовах набуло широкого розмаху. Лише у 1992 – 1996 рр. у різних виданнях було опубліковано понад 200 матеріалів, в яких так чи інакше висвітлювалися історія нагородної політики в Україні [1]. Першою спробою у вітчизняній науці теоретично осмислити історію нагородної справи був навчальний посібник для студентів «Специальные исторические дисциплины», в якому вміщено розділ «Фалеристика» [2].

Визначним внеском у подальший розвиток фалеристики як галузі історичної науки в країні стало видання 1996 р. фундаментальної 3-х томної колективної праці «Нагороди України: Історія, факти, документи» [3], відзначеної Державною премією в галузі науки і техніки (1999 р.).

Розглядаючи великий хронологічний період від першопочатків нагородної справи (Давньоруська держава) до сучасних нагород, автори монографії провели широкі наукові дослідження, виявили та опрацювали багату джерельну базу, ввели у науковий обіг значну кількість документів, більшість з яких оригінали, що впродовж тривалого часу не була відома дослідникам.

І так як це фундаментальне дослідження розглядає нагородотворчий процес у загальнодержавному плані, то окремі питання нагородної системи освітан знайшли своє відображення й на його сторінках.

Нагородна система в своєму розвитку пройшла складний шлях становлення, і «на кінець 30-х років в СРСР з'явилася досить складна нагородна система з кількох видів нагород: 1) Ордени СРСР, кількість яких поступово збільшувалася відповідно до етапів розвитку країни; 2) Медалі СРСР за ратну та трудову звитягу, що почали з'являтися, починаючи з 1938 р.; 3) Почесні звання;... 6) Почесна грамота Верховної Ради СРСР, що була заснована 1936р.; 7) Грошова винагорода» [4].

До союзних державних нагород, якими відзначалися й освітня Україна, окрім орденів і медалей, відносилось й почесне звання «Народний вчитель СРСР», яке вважалось вищим почесним званням для вчителів загальноосвітніх шкіл й інших педагогічних працівників системи освіти.

Поряд з тим існували й так звані «спеціальні» відзнаки освітан. Це – відмінник освіти СРСР, медаль Н. К. Крупської, почесна грамота Міністерства освіти СРСР та ЦК профспілки працівників освіти вищої школи та наукових установ.

Окрім загальносоюзних відзнак існували й республіканські нагороди в галузі освіти: Почесна Грамота та Грамота Президії Верховної Ради Української РСР, почесні звання: Заслужений вчитель школи Української РСР, Заслужений майстер професійно-технічної освіти Української РСР, Заслужений вчитель Української РСР (згодом України), Заслужений працівник вищої школи Української РСР, Заслужений працівник народної освіти Української РСР, Заслужений працівник народної освіти України, Заслужений наставник молоді Української РСР. Це так би мовити, державні республі-

інські нагороди, соціальний статус яких був досить високим, хоча з слід замовчувати незаперечний факт обмеженості суверенітету України як державного утворення у складі СРСР.

Існували і відомчі нагороди: Почесна грамота Міністерства освіти, відмінник народної освіти УРСР, Медаль А.С.Макаренка, золоті і срібні шкільні медалі та нагрудні знаки випускників вищих чобових закладів. Зі всього комплексу освітянських нагород ми зупинимося на деяких з них, а саме в основному на почесних відзнаках в системі освіти.

Першою вищою державною нагородою УСРР був орден Трудового Червоного Прапора, коли V Всеукраїнський з'їзд Рад (1921р.) прийняв постанову про заснування ордена, який проіснував до 1933 р. [5].

За 1921 – 1933 роки було нагороджено приблизно 307 чоловік і 29 колективів, кількість відзначених серед них освітян встановити не вдалося, бо справа обліку нагороджених на той час велася недбало [6].

Правове оформлення нагороджень почесними званнями в Україні бере початок з 1922 р. Це була одна з форм нагородження осіб «що є державним визнанням їх заслуг, засобом морального стимулювання творчої активності трудящих у боротьбі за подальший розвиток економіки, науки й культури» [7].

4 травня 1940 р. український уряд [8] розширює сферу функціонування республіканської нагородної системи і вперше законодавчо вводить звання: Заслужений вчитель школи Української РСР [9]. І майже відразу до нагородження було представлено майже 104 особи. Така велика кількість нагороджених освітян пояснювалася декількома факторами: шкільною реформою в СРСР, курс на яку був проголошений 1936 р., приєднанням західноукраїнських земель, що потребували термінової декоренізації. Нарешті, в галузі народної освіти України на той час було й ряд серйозних проблем – нестача кваліфікованих кадрів освітян та низький після революції соціальний престиж цієї професії. Запроваджені урядові заходи мали на меті сприяти певному «зростанню» нової генерації вчителів, вірних провідників партійної політики, оскільки були орієнтовані на сумнозвісну систему «вису-

ванців», штучне створення прошарку квазіелітарних педагогів, помічених та відзначених тоталітарною державою [10]. Спеціальною постановою Президії Верховної Ради УРСР від 26 вересня 1944 р. ухвалено положення про почесні звання Української РСР. Воно складалося з чотирьох статей, які досить детально регламентували та чітко окреслювали коло осіб, які могли бути удостоєні існуючих на той час почесних звань. Серед перелічених цих нагород відзначалося, що «звання Заслуженого вчителя школи Української РСР присвоюється вчителям початкових, неповних середніх, середніх, спеціальних і педагогічних шкіл, які мають стаж педагогічної роботи не менше 10 років, за видатні успіхи в справі навчання дітей, виховання в них почуття любові й відданості Батьківщині» [11].

Особам, яким присвоювалися республіканські почесні звання, вручалися особливі грамоти Президії Верховної Ради УРСР.

1951 р. різко зростає кількість нагороджених. Так, звання Заслужений вчитель школи УРСР цього року отримують 113 освітян, а за період з 1934 по 1952 рр. – 860 педагогічних працівників [12].

Постановою Президії Верховної Ради УРСР від 29 серпня 1956 р. встановлювалися почесні звання «Заслуженого майстра професійно-технічної освіти Української РСР» та «Заслуженого вчителя професійно-технічної освіти Української РСР» [13]. До постанови додавалося й Положення про порядок присвоєння цих звань, яке складалося з шести статей і порівняно з Положенням 1944 р. докладніше визначало коло осіб, процедуру клопотання та оформлення подання щодо їх присвоєння [14].

В грудні 1957 р. Президія Верховної Ради УРСР знову повертається до свого указу від 4 травня 1940 р. «Про присвоєння почесного звання Заслуженого вчителя школи УРСР», поширюючи його «на учителів шкіл робітничої молоді, вихователів шкіл-інтернатів, спеціальних шкіл, дитячих будинків, дитячих садків, учителів, які працюють в позашкільних установах і відділах народної освіти, інститутах удосконалення учителів та Міністерстві освіти Української РСР» [15].

20 лютого та 9 жовтня 1967 р. були прийняті укази Верховної Ради УРСР «Про встановлення нагрудного знака для осіб, яким

присвоюються почесні звання Української РСР» [16] та «Про затвердження Опису нагрудного знака для осіб, яким присвоюються почесні звання Української РСР» [17]. «Нагрудний знак, – йдеться в Опису знака, – має форму правильного восьмигранника з випуклим бортиком уздовж зовнішнього краю. На лицьовій стороні знака – рельєфне зображення Державного герба УРСР, у нижній частині під гербом дві випуклі лаврові гілки з перев'яззю. Зліва направо, по колу, навколо герба розміщується напис відповідного почесного звання... Натуральний розмір знака – восьмигранник, вписаний в коло діаметром 26 мм, виготовлявся з посрібленого металу – нейзильберу [18].

З 10 жовтня 1969 р. в країні діяли такі почесні звання УРСР в галузі освіти: Заслужений вчитель, Заслужений працівник вищої школи та Заслужений працівник професійно-технічної освіти, а інші республіканські почесні звання – Заслужений вчитель школи, Заслужений вчитель профтехосвіти й заслужений майстер профтехосвіти скасовувалися [19].

Таким чином, відбувся перехід від суцього фахового нагородження до галузевого. Разом з тим зазнав деяких змін і сам знак до почесних звань.

Сплеск нагородження званням «Заслужений вчитель Української РСР» відбувся у 1971 – 1977 роках. Так, за цей період та 10 місяців 1978 р. почесне звання було присвоєно 948 освітянам [20].

Нові зміни в республіканській нагородній системі були пов'язані з указом Президії Верховної Ради УРСР від 7 травня 1981 р. «Про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР» [21]. Нове положення було найґрунтовнішим та найдокладнішим за всю історію функціонування нагород в Україні і складалося з восьми розділів. В розділі першому (стаття 1) – наголошувалося, що державними нагородами Української РСР є почесні звання Української РСР, Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради Української РСР, а в статті 10 другого розділу подавався розширений варіант тлумачення почесних звань, в т. ч. й освітянських. Так, звання Заслуженого вчителя Української РСР присвоювалося «вчителям загальноосвітніх шкіл та училищ професійно-технічної освіти, навчально-виробничих

комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів, викладачам середніх спеціальних учбових закладів, вихователям шкіл-інтернатів, дитячих будинків і дошкільних закладів, вчителям, які безпосередньо займаються питанням навчально-виховної роботи в позашкільних і методичних установах, та іншим працівникам народної освіти». Звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР – «викладачам вищих учбових закладів та іншим працівникам системи вищої школи, які займаються питаннями навчально-виховної науково-методичної роботи», а звання Заслуженого працівника професійно-технічної освіти Української РСР – «майстрам, інспекторам, інженерам та іншим працівникам системи професійно-технічної освіти». І останнє почесне звання, а саме Заслужений наставник молоді Української РСР присвоювалося «робітникам, колгоспникам, службовцям підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій, які свій багаторічний виробничий досвід передають працюючій молоді, навчають юнаків і дівчат професійній майстерності, виховують у них комуністичне ставлення до праці, високі ідейні і моральні якості будівника комунізму» [22]. Пізніше, указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін у систему почесних звань Української РСР» від 15 листопада 1988 р. були скасовані звання: Заслужений працівник вищої школи, Заслужений працівник професійно-технічної освіти та Заслужений наставник молоді Української РСР. З почесних звань залишилися тільки «Заслужений вчитель Української РСР» та «Заслужений працівник народної освіти Української РСР» [23].

Щодо нового опису нагрудного знака, який вручався особам, відзначеним почесним званням республіки, то він практично не зазнав змін порівняно з описом 1969 р. [24].

З набуттям Україною статусу незалежної держави нагородотворчий процес розвивався з врахуванням історичних та культурних традицій українського народу, світової нагородної практики, з визначенням пріоритетності загальнолюдських цінностей. Постають нові державні нагороди: Почесна відзнака Президента України (13 серпня 1992 р.), ордени Богдана Хмельницького I – III ступенів (3 травня 1995 р.), Ярослава Мудрого I – V ступенів (23 серпня

1995 р.) [25], пам'ятний знак «50 років визволення України» (10 березня 1994 р.) [26].

Так, державними нагородами тільки за 1991 р. було відзначено 384 освітян, з них працівників вищої школи 203 чол., технікумів – 44, профтехучилищ – 27, загальноосвітніх шкіл – 95, дитячих дошкільних закладів – 15 [27]. Почесні звання в галузі народної освіти отримало в 1991 р. – 258 чоловік [28], 1992 – 341 [29], 1993 – 194 [30], 1994 – 196 [31], 1995 – 229 [32].

У роки незалежності було встановлено й новий стандарт нагрудного знака для осіб, відзначених почесним званням. Згідно з його описом він «мав фігурну форму, утворену п'ятьма випуклими назовні та чотирма увігнутими всередину дугами. Уздовж зовнішнього краю – пружка шириною 1 мм. Розмір знака: висота 28 мм, ширина – 26 мм. Лицьовий бік знака випуклий. У центрі розміщено овал з пружкою, покритий емаллю малинового кольору. В овалі – рельєфне зображення профілю жіночої голови, прикрашеної вінком з квітів і колоса пшениці як уособлення України. Овал обрамлений рослинним орнаментом у стилі українського бароко, зворотний бік знака плоский. Посередині – зображення соняшника, над яким зліва направо по колу розміщено назву відповідального почесного звання. У нижній частині знака – рослинний орнамент та стилізований картуш, на тлі якого гравірується номер знака» [33].

Отже, розглянуто окремі аспекти нагородної системи освітян в Україні з 1922 по 1995 рр., а саме історію становлення, розвитку та існування почесних звань. Подальша їх доля частково залежить як від утвердження певних засад функціонування самої системи в незалежній Україні, так і від державної та соціально-політичної організації в країні взагалі. Немає сумніву в тому, що нагородотворення в галузі народної освіти, що щільно пов'язане з розбудовою громадського суспільства, буде еволюціонувати й далі на правових засадах, враховуючи інтереси всієї нації.

¹ Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т. / авт. кол. Д. Табачник (керівник), І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко, І. Ку-

- рас, В. Куценко, Л. Яковлева. – К., 1996. – Т. 1 – С. 8.
² Специальные исторические дисциплины / За ред. В. О. Замлинського, М. Ф. Дмитриенко та ін. – К., 1992. – С. 270 – 276.
³ Нагороди України... – Т. 1. – 288 с., – Т. 2 – 344 с., – Т. 3. – 424 с.
⁴ Там само. – Т. 2. – С. 62.
⁵ Там само. – С. 6, 28.
⁶ Там само. – Т. 2. – С. 26 – 28.
⁷ УРЕ. – К., 1963. – Т. 5. – С. 226 – 227.
⁸ УСЭ. – К., 1980. – Т. 4. – С. 123.
⁹ Нагороди України... – Т. 2. – С. 75.
¹⁰ Там само.
¹¹ Відомості Верховної Ради УРСР (далі ВВР УРСР). – К.: 1945. – № 7 – 8. – Ст. 13 – 14.
¹² Нагороди України... – Т. 2. – С. 78 – 80.
¹³ ВВР УРСР. – К., 1956. – № 7. – Ст. 129.
¹⁴ Там само.
¹⁵ ВВР УРСР. – К., 1967. – № 9. – Ст. 79.
¹⁶ Там само. – 1957. – № 11. – Ст. 138, 313.
¹⁷ Там само. – 1967. – № 9. – Ст. 79.
¹⁸ Там само. – № 40. – Ст. 276.
¹⁹ Там само. – № 9. – Ст. 79.
²⁰ Нагороди України... – Т. 2. – С. 105 – 106.
²¹ ВВР УРСР. – К., 1981. – № 20. – Ст. 290.
²² Там само.
²³ Там само. – 1988. – № 48. – Ст. 1127.
²⁴ Там само.
²⁵ Нагороди України... – Т. 3. – С. 292 – 293.
²⁶ Там само... С. 158 – 162.
²⁷ Там само... С. 249.
²⁸ Там само... С. 255.
²⁹ Там само... С. 265.
³⁰ Там само... С. 273.
³¹ Там само... С. 283.
³² Там само... С. 291.
³³ Пам'ятки України. – 1995. Ч. 2. С. 24 – 25.